

**МІЖКАНФЕСІЙНЫЯ АДНОСІНІ Ў ПОЛАЦКІМ ВАЯВОДСТВЕ Ў ДРУГОЙ
ПАЛОВЕ XVI – ПЕРШАЙ ПАЛОВЕ XVII СТАГОДДЗЯ: ГІСТАРЫЯГРАФІЧНЫ АНАЛІЗ**

канд. філософ. навук, дац. I.A. БОРТНІК
(*Полацкі дзяржжаўны ўніверсітэт*)

Даследуеца гістарыяграфія міжканфесійных адносін у Полацкім ваяводстве ў другой палове XVI – першай палове XVII стст. Разглядаюца розныя гістарыяграфічныя традыцыі ў вывучэнні пазначанай проблемы, перадусім расійская, польская і беларуская, на розных этапах развіцця гістарычнай навукі. Адзначаюца дасягненні ў межах розных гістарычных школ ў даследаванні розных пытанняў канфесійнай гісторыі Полаччыны. У той жа час вызначаеца адсутнасць комплекснага аналізу міжканфесійных адносін рэгіену на працягу другой паловы XVI – першай паловы XVII стст. Таксама паказана, што гістарычны аналіз пазначанай проблемы паступова эвалюцыянаваў ад канфесійнай заангажаванасці, характэрнай для прац расійскіх і польскіх навукоўцаў XIX – пачатку XX стст., да аб'ектуўнага аналізу проблем у сучаснай гістарыяграфіі, працтваўленай рознымі метадалагічнымі накірункамі.

Уводзіны. Проблема міжканфесійных адносін у Полацкім ваяводстве ў другой палове XVI – першай палове XVII стст. да гэтага часу не была прадметам глыбокага комплекснага даследавання. У той жа час згадкі пра пэўныя аспекты канфесійнай гісторыі рэгіена прысутнічаюць у розных навуковых працах.

Асноўная частка. Пачаткам гістарыяграфіі проблемы можна лічыць рэлігійна-палемічную літаратуру XVII ст., у якой асвятляліся пераважна падзеі, звязаныя з вострым канфліктам паміж праваслаўнымі і уніятамі ў Полацкай епархіі падчас знаходжання на чале яе Іасафата Кунцэвіча (1618 – 1623 гг.). Пры гэтым дадзеная літаратура мела не навуковы, а канфесійна-прапагандысцкія характеристары. У яе межах ставілася задача паказаць у пазітыўным свяtle дзеянні і учынкі аднаверцаў і, наадварот, дэмантаваць дзеянні і учынкі праціўнікаў. Тому ў праваслаўнай літаратуры галоўная ўвага канцэнтруеца на фактах прымусу ўніятаў і рымскіх каталікоў адносна праваслаўных, а таксама на трываласці ў веры праваслаўных [1 – 3], а ва ўніяцкай і рымска-каталіцкай літаратуры – на факце пакутніцтва архіепіскапа І. Кунцэвіча, а таксама жортскасці і бунтагенічасці праваслаўных [4 – 7]. У XVIII ст. першая гістарычная праца, прысвечаная развіццю каталіцызму ў ВКЛ, была падрыхтавана езуітам С. Растоўскім. У ей разглядаюца падзеі, звязаныя са з'яўленнем езуітаў у Полацку, заснаваннем імі калегіума і звязанымі з гэтым канфліктамі ў горадзе [8]. Дадзеная праца мае ў большай ступені апавядальны, а не навуковыя характеристары і накіравана на абарону канфесійных інтарэсаў.

Пачатак навуковага разгляду міжканфесійных адносін у Полацкім ваяводстве ўзыходзіць да XIX ст. У гэты час складваюца дзве асноўныя нацыянальныя традыцыі ў гістарыяграфіі рэлігійна-царкоўных адносін у Рэчы Паспалітай – расійская і польская.

У другой палове XIX – пачатку XX стст. з'яўляецца вялікая колькасць прац расійскіх даследчыкаў, прысвечаных гісторыі міжканфесійных адносін у Рэчы Паспалітай. Буйнейшымі сярод іх выступаюць творы В. Беднова, С. Голубева, П. Жуковіча, М. Каяловіча, Г. Кіпрыяновіча, Ю. Крачкоўскага, Макарыя, К. Харламповіча, І. Чыстовіча [9 – 21]. Узнікненне гэтих твораў адбывалася сінхронна з актыўнай археографічнай працай і шырокім выданнем крэйніц, на якія абапіраліся ўзгаданыя творы. Перавага ў даследаваннях належала гісторыі праваслаўнай царквы, яе адносін з іншымі канфесіямі, канфліктаў паміж уніятамі і праваслаўнымі ў XVII ст. Усе працы гэтага перыяду мелі ў большай або меншай ступені тэндэнцыі, канфесійна-апалағетычныя характеристары. Іх мэтай выступала аргументаванне наступных тэзісаў:

- праваслаўе з'яўляецца спрадвечнай рэлігіяй для ўсходнеславянскага насельніцтва Рэчы Паспалітай («Заходній Русі» паводле тэрміналогіі царысцкай расійскай гістарыяграфіі);
- праваслаўная царква пасля прыняцця ўладамі ВКЛ каталіцызму знаходзілася ў прынужданым, дыскрымінуемым становішчы;
- увядзенне Берасцейскай царкоўнай уніі было выкліканы агрэсіўнымі планамі каталіцкай царквы і ўлад Рэчы Паспалітай, накіраванымі на паланізацыю і акаталічванне ўсходнеславянскага («заходнерускага») насельніцтва, і ажыццяўлялася пераважна прымусовымі і гвалтоўнымі сродкамі;
- ніякія канфесіі, акрамя праваслаўнай, не мелі трывалых пазіцый сярод ўсходнеславянскага насельніцтва Рэчы Паспалітай; праваслаўная непахісна і паслядоўна трymаліся сваей веры.

Нягледзячы на тэндэнцыі, аўтарамі гэтых твораў была ўведзена ў навуковы зварот вялікая колькасць фактычнага матэрыялу. У дачыненні аналізу гісторыі праваслаўнай царквы на Полаччыне найбольш інфарматыўнай з'яўляецца праца Макарыя. У яе межах адлюстроўваюца асаблівасці функцыянавання Полацкай праваслаўнай епархіі, месца і роля полацкіх епіскапаў у сістэме праваслаўнай іерархіі Рэчы Паспалітай, эканамічнае і юрыдычнае становішча праваслаўнага духавенства, некаторыя факты, якія датычыліся узаемаадносін паміж духавенствам, шляхтай і мяшчанствам у Полацкім ваяводстве ў XVI ст. Таксама ў дадзенай працы змяшчаюца звесткі пра дзеянні праваслаўных культавых установ у Полацку, асобных праваслаўных епіскапаў. Макарый аналізуе працэсы замацавання езуітаў на Полач-

чыне і іх ўзаемадачыненню з праваслаўнай супольнасцю. У дадзенай працы маюцца звесткі пра «каляндарныя беспарадкі» у Полацку ў сярэдзіне 1580-х гг.; пры гэтым адзначаецца, што канфлікт быў выкліканы менавіта імкненнем праваслаўных да таго, каб католікі адзначалі святы паводле старога стылю, што выклікала санкцыі з боку цэнтральнай дзяржаўной улады. Асвятляеца ў асноўных рысах становішча праваслаўнай царквы на Полаччыне пасля Берасцейскай уніі. Выразна вылучаюцца пры гэтым перыяд да заняцця пасады полацкага уніяцкага архіепіскапа Іасафатам Кунцэвічам, калі прызнанне уніі ў Полацкай епархіі мела чиста намінальны характар, і перыяд прымусовага навяртання праваслаўных Полаччыны ва ўніяцтва, пачынаючы з дзеянасці І. Кунцэвіча [17 – 18].

Станаўленне ўніяцкай царквы ў Рэчы Паспалітай ўпершыню ў расійскай гісторыяграфіі было дастатковая падрабязна даследавана ў творах М. Каяловіча [14; 15]. Нягледзячы на тое, што М. Каяловіч адзначае спалучэнне гвалтоўных і мірных сродкаў пры распаўсюджанні ўніяцтва [15, с. 38 – 39], увага акцэнтуеца ім на фактах прымусу і ўціску ў дачыненні праваслаўных. Даследаванне міжканфесійнай сітуацыі ў Полацкім ваяводстве абмяжкоўваеца аналізам праваслаўна-уніяцкага канфлікту падчас дзеянасці І. Кунцэвіча (1618 – 1623).

Неабходна адзначыць, што супярэчлівая асоба І. Кунцэвіча выклікала значны інтарэс для расійскіх гісторыкаў. Патлумачана гэта можа быць, з аднаго боку, імкненнем да канструявання пропагандыстыкага образу «фанатычнага ворага праваслаўя», у дзеянасці якога канцэнтравана адлюстраўвалася сутнасць ўніяцтва як сістэмы гвалту над праваслаўным «захоннерускім» насельніцтвам, з другога боку, задачамі палемікі з каталіцкай думкай, у межах якой яшчэ з XVII ст. ствараўся і шырока пропагандаваўся міф пра І. Кунцэвіча як галоўнага ўніяцкага святога-пакутніка. Рэлігійна-царкоўная дзеянасць І. Кунцэвіча, асабліва на пасадзе полацкага уніяцкага архіепіскапа стала прадметам даследаванняў К. Гаворскага, П. Жуковіча, М. Каяловіча, Г. Кіпрыяновіча, А. Хайнацкага [22 – 26].

Супярэчнасці паміж праваслаўнымі і ўніятамі ў Полацку разглядаліся ў фундаментальным даследаванні С. Голубева [10; 11], прысвечаным дзеянасці кіеўскага мітрапаліта Пятра Магілы. У працы ўзгадваюцца канфлікт паміж полацкім ўніяцкім архіепіскапам Антоніем Сялявам і магілеўскім праваслаўным епіскапам Сільвестрам Косавым, барацьба паміж праваслаўным і ўніяцкім мяшчанствам за права займання пасад у «рускай» частцы полацкага магістрату ў 1630-1640-я гг.

У працы П. Жуковіча [12] даследуеца змаганне праваслаўнай шляхты ў парламенцкіх установах Рэчы Паспалітай за палітычныя правы сваей канфесіі. П. Жуковіч упершыню праводзіць аналіз інструкцыі полацкага сойміка 1597 г. [12, с. 239 – 241]. У працы разглядаюцца таксама ў дастатковая сціслай форме маемасны канфлікт паміж часткай полацкай шляхты і езуітамі, удзел полацкай, у тым ліку праваслаўнай, шляхты ў рокашы 1606 – 1609 гг. [12, с. 441, 487].

Гісторыя іншых канфесій не знаходзіла дастатковай увагі з боку расійскіх гісторыкаў. Асобныя звесткі пра становішча каталіцкай канфесіі на Полаччыне змешчаны ў працах М. Любовіча, Д. Талстога [27 – 29]. Ка-роткая інфармацыя пра дзеянасць полацкага кальвіністкага збору маецца ў артыкуле К. Гаворскага [30, с. 22 – 28]. Некаторыя звесткі пра ўзнікненне іўдзейскай абшчыны ў Полацку рэпрэзентуюцца праца С. Бершадскага [31].

Ва ўсіх вышэй узгаданых працах гісторыя міжканфесійных адносін на Полаччыне разглядалася ў кантэксле агульнай гісторыі Рэчы Паспалітай або Вялікага Княства Літоўскага, а таму яе даследаванне мела пераважна фрагментарны характар; аналізаваліся пераважна найбольш вядомыя факты з канфесійнай гісторыі Полаччыны ў якасці дэмансістрацыі прыкладаў для аргументавання тэзісаў, змешчаных у дадзеных працах.

Першай спробай даследавання, прысвечанага непасрэдна канфесійнай гісторыі Полаччыны, з'яўляеца артыкул І. Бяляева [32]. У ім разглядаеца гісторыя полацкай праваслаўнай царквы да Берасцейскай уніі, ў прыватнасці палітыка-прававое і сацыяльна-еканамічнае становішча полацкіх епіскапаў, а таксама саборных і прыходскіх цэрквяў, манастыроў, брацтваў. Аўтар адзначае паступовы заняпад палітычнай і эканамічнай ролі полацкіх епіскопаў у рэгіене на працягу XV – XVI стст., вылучае сутнасць статусных адрозненні культавых установ на дзяржаўных землях і ў прыватнаўласніцкіх маентках, паказвае значную ролю свецкіх асоб у царкоўным жыцці. Разам з тым дадзеная праца абавязаеца на дастаткова вузкую факталаўгічную базу; многія тэзісы абавязаеца на факты, якія датычыць гісторыі царквы ў іншых рэгіенах ВКЛ. Так, напрыклад, параграф, прысвечаны даследаванню брацтваў, уключае ў сябе аналіз устаўнай граматы віленскаму брацтву, на падставе чаго робіцца спрэчная выснова аб існаванні такога ж брацтва ў Полацку [32, с. 298 – 306].

Істотнае значэнне для вывучэння гісторыі міжканфесійных адносін на Полаччыне мела навуковая дзеянасць А. Сапунова. Яму належыць шэраг прац, у якіх даследуеца розныя аспекты развіцця праваслаўнай, рымска-каталіцкай, ўніяцкай канфесій на тэрыторыі Полаччыны і іншых земляў паўночна-усходняй часткі ВКЛ [33 – 35]. У іх на аснове вядомых на той час крыніц адлюстраваны асноўныя факты канфесійнай гісторыі Полаччыны. У асобнай працы [33] А. Сапуноў даследуе ўзнікненне езуіцкага асяродка ў Полацку і выкліканыя гэтым міжканфесійныя канфлікты. У той жа час амаль па-за ўвагай А. Сапунова заставаліся пытанні міжканфесійных узаемадносін у асяроддзі шляхты, мяшчанства, канфесійнага аблічча ўладных структур розных узроўняў. Аўтар у сваіх працах аддаваў перавагу канстатацыі фактаў і адносна няшмат прысвячаў увагі тэарэтычнаму аналізу пастаўленых проблем.

Гісторыя

Гісторыя езуітаў на Полаччынне і іншых тэрыторыях усходняй часткі ВКЛ стала прадметам даследавання І. Мітрашэнкі [36]. У ім на аснове крыніц з расійскіх бібліятэк праведзены аналіз працэсаў станаўлення і ўмацавання езуіцкай арганізацыі ў Полацку. Важнае месца надаецца выяўленню прычын і механізмаў канфліктнай сітуацыі паміж езуітамі і праваслаўным насельніцтвам Полацка напрыканцы XVI ст., а таксама вызначенню істотнай ролі органаў вышэйшай дзяржаўной улады ў падтырмцы езуітаў падчас дадзенага канфлікта. Разглядаючы гісторыю полацкіх езуітаў у XVII ст., І. Мітрашэнка вызначае шэраг фактараў, якія, на яго думку, садзейнічалі колькаснаму і якаснаму росту ўплыву дадзенага ордэна на Полаччыне і ў цэлым на ўсходзе ВКЛ: шырокая матэрыйальная і ідэалагічная падтырмка з боку органаў дзяржаўной улады і ўплывовых магнатаў; развіцце езуіцкай сацыяльна-культурнай інфраструктуры (калегіум, тэатр, відовішчныя працэсі, дабрачынная праца); выкарыстанне адміністрацыйнага рэсурсу ў прыватных уладаннях каталіцкай шляхты; непаўнапраўнае юрыдычнае і гаротнае матэрыйальное становішча праваслаўнай царквы, якая, такім чынам, не магла наройні канкураваць з езуітамі і г.д. Агульныя высновы аўтара наконт ролі езуітаў у гісторыка-культурным развіцці Полаччыны характарызуюцца вострай антыкаталіцкай скіраванасцю, прадыктаванай ідэалагічнымі, а не навуковымі меркаваннямі.

У XIX – пачатку XX стст. фарміруеща польская гісторыяграфічная традыцыя ў даследаванні канфесійнай гісторыі Рэчы Паспалітай. У адрозненне ад расійскай галоўная ўвага надавалася ў ей гісторыі рымска-каталіцкай і ўніяцкай канфесіі. У сярэдзіне XIX ст. звесткі пра дзейнасць каталіцкіх культавых устаноў на тэрыторыі былога ВКЛ змяшчаюцца ў гісторыка-статыстычнай працы М. Балінскага; у тым ліку там пададзена інфармацыя пра Полацк, Дзісну, Глыбокае, Беразечча, Дрысу, Прыйдруйе [37, с. 486 – 490].

З другій паловы XIX – пачатку XX ст. неабходна вылучыць працы С. Залэнскага, Я. Курчэўскага, Э. Лікоўскага, А. Прахаскі, Ю. Пелеша [38 – 42]. Як і даследаванні расійскіх гісторыкаў, яны мелі пераважна тэндэнцыйны, канфесійна заангажаваны характар. Можна ў сціслым выглядзе вылучыць іх асноўныя тэзісы:

- каталіцызм з'яўляўся галоўным фактарам замацавання на землях ВКЛ асноў заходнегурапейскай цывілізацыі і культуры, іх пераходу на новы этап гісторычнага развіцця;
- праваслаўная царква напрэдадні Берасцейскай уніі знаходзілася ў стане ідэйнага, арганізацыйнага і духоўнага крызісу, адзіным выйсцем з якога выступала толькі аб'яднанне з рымска-каталіцкай царквой;
- увядзенне ўніяцства на ўсходніх землях Рэчы Паспалітай стала вынікам разважлівых кроکаў праваслаўных епіскапаў і прынесла дабратворны ўплыў на сацыяльна-культурнае жыцце грамадства;
- умацаванне пазіцыі рымска-каталіцкай і ўніяцкай царквы адбывалася мірнымі сродкамі; далучэнне да гэтых канфесій насліда выключна добраахвотны характар; у той жа час дзейнасць праваслаўнай супольнасці ў адносінах да рымскіх католікаў і ўніятаў мела крайне інтэрэнтны і нярэдка гвалтоўны характар.

Што датычыць разгляду міжканфесійных адносін на Полаччыне ў першай палове XVII ст., то ен пераважна канцэнтраваўся на дзейнасці І. Кунцэвіча, які прэзентаваўся як узор святога пакутніка, што быў створаны яшчэ ў літаратуры XVII ст. Пры гэтым акцэнтавалася жорсткасць і бесчалавечнасць ягоных забойцаў. Агульнапрынятym таксама становіцца сцвярджэнне пра істотны штуршок у распаўсюджанні уніі на тэрыторыі Полацкай епархіі пасля пакутніцкай смерці І. Кунцэвіча. Неабходна адзначыць, што цікаласць да асобы І. Кунцэвіча была абумоўлена не ў малой ступені патрэбамі палемікі з расійскімі гісторыкамі. Гэта выклікала з'яўленне прац апалаґетычнага характару, прысвечаных жыццю і дзейнасці І. Кунцэвіча [43; 44].

Важныя звесткі пра заснаванне і дзейнасць рымска-каталіцкіх і ўніяцкіх касцёлаў і кляштароў на тэрыторыі Полаччыны змяшчаюцца ў даследаванні па гісторыі Віленскага каталіцкага біскупства, Я. Курчэўскага [38, с. 180, 220 – 222, 258 – 267, 269]. Гісторыя станаўлення езуіцкага калегіума ў Полацку разглядаецца ў працы Я.М. Гіжыцкага [45].

У сярэдзіне XIX ст. у польскай гісторыяграфіі з'яўляюцца працы пратэстанцкіх гісторыкаў В. Красінскага [46], Ю. Лукашэвіча [47; 48], Г. Мерчынга [49], прысвечаныя гісторыі рэфармацыйнага руху ў Рэчы Паспалітай. У гэтых працах падаюцца звесткі аб дзейнасці евангеліцка-рэфармацкіх збораў у Полацку і Глыбокім у канцы XVI – першай палове XVII стст. на аснове аналізу актаў сінодаў Літоўскіх рэфармацкіх збораў.

У міжваенны перыяд (1920 – 1930-я гг.) даследаванні ў рэчышчы канфесійнай гісторыі Рэчы Паспалітай праводзіліся пераважна ў межах польскай гісторычнай навукі. У гэты перыяд паўсталі фундаментальныя працы К. Лявіцкага, К. Хадыніцкага, О. Халецкага, прысвечаныя гісторыі праваслаўя і ўніяцства ў Рэчы Паспалітай [50 – 52]. Разам з тым полацкай тэматыцы ў іх не было прысвечана істотнага месца. К. Хадыніцкі ў сваёй манографіі каротка ўзгадвае пра з'яўленне езуітаў у Полацку і супрацьдзеянне гэтаму мясцовых пратэстантаў, а таксама пра забойства І. Кунцэвіча [50, с. 230 – 231, 443 – 444]. Асаблівасцю ў парыўнанні з ранейшымі даследаваннямі будзе тое, што дадзеная праца напісана з пазаканфесійных, аб'ектыўных пазіций. У той жа час К. Хадыніцкі адстойвае тэзіс ранейшай польскай гісторыяграфіі пра тое, што пакутніцкая смерць І. Кунцэвіча прывяла да значнага павелічэння прыхільнікаў ўніяцства на ўсходніх землях ВКЛ [50, с. 444].

У расійскай гісторычнай навукы пасля рэвалюцыі 1917 г. інтарэс да канфесійнай гісторыі значна зменшыўся. Гэта тлумачылася пераважна антырэлігійным характарам пануючай бальшавіцкай ідэалогіі, у сувязі з чым праблемы міжканфесійных адносін не лічыліся актуальнымі.

У першай палове XX ст. пачынае складвацца беларуская гісторыяграфічная школа. У межах яе знайшла адлюстраванне і канфесійная гісторыя ВКЛ. Аднак першыя працы мелі пераважна абавязковыя характар і не

закраналі ў значнай ступені рэгіянальныя праблемы. Адзінай значнай працай па гісторыі Полаччыны ранняго Новага часу ў беларускай гісторыяграфіі міжваеннага перыяду з'яўляеца вялікі артыкул У. Пічэты, надрукаваны ў зборніку «Чатырохсотлецце беларускага друку» 1926 г. [53, с. 76 – 113] і перадрукаваны пазней у зборніку твораў У. Пічэты ў 1961 г. Адзін з раздзелаў у ім прысвечаны становішчу праваслаўнай царквы ў Полацкай зямлі да сярэдзіны XVI ст. [54, с. 257 – 262]. Аўтар адзначае шырокую адміністрацыйна-судовую аўтаномію праваслаўнай царквы ў гэты перыяд, што пацвярджае, на яго думку, прывілей Полацкай зямлі, выдадзены Жыгімонтам Старым у 1511 г. У той жа час ен адзначае, што ў пачатку XVI ст. у Полацку ўжо з'яўляеца каталіцкая абшчына, якая карыстаецца падтрымкай з боку дзяржавы. Адносіны паміж дзвюма канфесіямі, паводле У. Пічэты, мелі да сярэдзіны XVI ст. раўнапраўныя характар (у якасці яскравага прыкладу прыводзіцца парыгэтная мадэль займання месцаў у гарадской радзе Полацка згодна з прывілеем гораду на магдэбургскія права).

У 1950 – 1980-я гг. з'явіліся працы па гісторыі каталіцкай экспансіі (Я. Мараша [55 – 57]), праваслаўнай царквы на землях Беларусі (М. Корзуна [58]). У гэтых працах, а таксама ў даследаваннях А. Грыцкевіча [59] і З. Капыскага [60], прысвечаных сацыяльна-палітычнай гісторыі гарадоў Беларусі ў часы ВКЛ, закраналіся некаторыя аспекты, звязаныя з міжканфесійнай ситуацыяй на Полаччыне ў другой палове XVI – першай палове XVII стст. Абагульненне звестак пра міжканфесійныя адносіны ў Полацку ў часы ВКЛ і Рэчы Паспалітай, вядомых з ранейшых даследаванняў, змяшчаеца ў гістарычным нарысе пра Полацк [61]. Характарыстыка рэлігійных адносін у Рэчы Паспалітай у працах беларускіх гісторыкаў у гэты перыяд фактычна грунтвалася на рэцэпцыі асноўных паствулатаў дарэвалюцыйнай расійскай гісторыяграфіі, дапоўненых метадологіяй класавага падыходу. У такім рэчышчы дзейнасць рымскакаталіцкіх і ўніяцкіх устаноў інтэрпрэтавалася як «феадальна-каталіцкая рэакцыя», а праваслаўных – як «барацьба супраць феадальна-прыгонніцкага і нацыянальна-рэлігійнага прыгнету».

Дадзеная погляды знайшли вострую крытыку ў эмігранцкай беларускай гісторыяграфіі. Аднак яна ў сваю чаргу таксама абапіралася на гістарычныя міфы і тэндэнцыі на адлюстраванне рэчаіснасці. Яскрава гэта заўважна ў працы В. Пануцэвіча, прысвечанай дзейнасці І. Кунцэвіча [62], у якой аўтар выступае з выразна праўніяцкіх пазіцый і замоўчае факты, што не ўпісваюцца ў ягоную ідэалагічную схему.

Сацыяльна-палітычныя змены ў беларускім грамадстве на мяжы 1980 – 1990-х гг. прывялі да значных трансфармаций у межах гістарычнай навукі. У гісторыяграфіі незалежнай Беларусі канфесійная гісторыя становіцца адной з прыярытэтных тэм. Пры гэтым цікавасць набывае і рэгіянальная тэматыка гісторыі рэлігійных адносін. Сярод іх трэба вылучыць манографію С. Тарасава [63], артыкулы В. Вароніна [64 – 66], В. Галубовіча [67 – 69], Л. Івановай [70; 71].

У працы С. Тарасава даследуеца гісторыя Полацка ў Сярэднявеччы і раннім Новым часе пераважна на аснове археалагічных крыніц. З іх дапамогай устанаўліваецца лакалізацыя шэрагу манументальных рэлігійных забудоў у горадзе ў XVI – XVI стст. [63].

У артыкуле В. Вароніна, прысвяченым палітычнаму ладу Полацкага ваяводства ў першай палове XVI ст., адзначалася вельмі важная роля праваслаўных архіепіскапаў у грамадска-палітычным жыцці ваяводства; указавалася на права ўдзелу мясцовых баяр-шляхты у абрannі епіскапаў, а таксама ігуменаў мясцовых манастыроў [64]. У іншым артыкуле В. Вароніна на аснове аналізу крыніц абагульняе інфармацыю пра дзейнасць праваслаўных цэркваў і манастыроў у Полацку ў XVI ст., падае кароткі агляд іх гісторыі з указаннем іменаў усіх вядомых святароў і ігуменаў [66]. Яшчэ адзін артыкул дадзенага аўтара прысвячаны даследаванию ідэйна-культурнага жыцця на Полаччыне ў XVI ст. [65]. Ен адзначае, што праваслаўная царква да канца XVI ст. адигрываала надзвычай важную ролю ў захаванні полацкіх рэгіянальных традыцый: «Саматое сасць палачан, іх рэгіянальная самасвядомасць падтрымлівалася тым фактам, што землі полацкіх манастыроў і цэркваў, а магчымы таксама архіепіскапаў, лічыліся ўласнасцю ўсяго полацкага грамадства, супольнасці «палачан» [65, с. 216].

У артыкулах В. Галубовіча даследавалася канфесійная праблематыка на сойміках Полацкага ваяводства, інструкцыі якіх захаваліся ў архівах. Дадзенаму аўтару належыць некалькі прац, у якіх падбязна аналізуеца змест полацкіх інструкцый першай паловы XVII ст. Даследчык робіць выснову аб tym, што полацкая шляхта да сярэдзіны XVI ст. была амаль выключна праваслаўнай па канфесійнай прыналежнасці; прыхільнікі каталіцызму не ўтваралі для яе відавочнай канкурэнцыі. Распаўсюджанне рэфармацыйных ідэй на Полаччыне спрыяла таму, што пратэстанты папаўнялі свое шэрагі за кошт праваслаўнай шляхты. Наступ уніяцкай царквы на Полаччыне спачатку ўспрымаўся адмоўна. Мясцовая соймік на працягу першых чатырох дзесяцігоддзяў уніі выступаў у падтрымку праваслаўнай царквы і перыядычна – пратэстантаў. На працягу 1630 – 1640-х гг. адбыліся змены, у выніку якіх мясцовая ўстанова шляхецкага самакіравання апынулася пад кантролем уніятаў і рымскіх католікоў [67 – 69].

У артыкулах Л. Івановай на аснове сістэматyzациі вядомых на гэты час крыніц ажыццеўлена даследаванне працэсаў фарміравання і развіцця пратэстантызму на Полаччыне [70; 71].

Узгадкі пра рэлігійныя адносіны на Полаччыне ў разглядаемы перыяд маюцца таксама ў працах, прысвячаных агульнабеларускай гісторыі духоўнай культуры. Сярод іх неабходна адзначыць манографіі Т. Бліновай, Г. Галенчанкі, І. Марзалюка, С. Марозавай [72 – 75].

Гісторыя

З часоў «перабудовы» актывізуеца інтарэс да канфесійнай гісторыі Рэчы Паспалітай у межах расійскай і украінскай гістарычнай навукі. Аднак пра міжканфесійныя адносіны ў Полацкім ваяводстве ў іх амаль не ўзгадваецца. Выключэнне складають артыкулы расійскага гісторыка А. Вернікоўскага, якая звязанаеца да даследавання праваслаўна-уніяцкага канфлікту ў Полацкай епархіі ў 1618-1623 гг., спрабуе вызначыць яго прычыны і механізмы дзеяння [76; 77].

Канфесійная сітуацыя ў Полацку ў першай палове – сярэдзіне XVI ст. разглядаецца ў працы Д. Аляксандрава і Д. Валадзіхіна ў кантэксле аналізу геапалітычнага становішча Полацка ў супрацьстаянні ВКЛ і Маскоўскай дзяржавы [78]. Істотная ўвага надаецца аўтарамі асэнсаванню канфесійнага аспекту кампаніі маскоўскіх войскаў зімой 1562/1563 г. падчас Інфлянцкай вайны, якая завяршылася захопам Полацка. Яны адзначаюць шырокое распаўсюджанне ідэй Рэфармацыі ў Полацку ў гэты перыяд і выкарыстанне дадзенага фактарту маскоўскімі ўладамі ў ідэалагічных мэтах; апошнія абгрунтоўвалі дадзены паход як вызваленне праваслаўных з-пад няволі «ератыкоў». Таксама ў дадзенай працы закранаеца пытанне пра масавыя забойствы каталіцкіх манахаў – бернардзінаў і ѹрэйяў пасля захопу Полацка маскоўскімі войскамі; аўтары на аснове аналізу крыніц падвяргаюць сумненню факты пра спланаваны рэлігійны генацыд, аднак, не выключаюць магчымасці шматлікіх забойстваў паводле рэлігійнай прыкметы ва ўмовах вясенрага хаосу.

У межах польскай гістарыяграфіі ў другой палове XX – пачатку XXI стст. выйшла вялікая колькасць прац, прысвечаных канфесійнай гісторыі Рэчы Паспалітай разглядаемага перыяду. Аднак у большасці з іх даследчыцкая ўвага сканцэнтравана на рэлігійных адносінах у Польскім каралеўстве, у меншай ступені – Вялікім Княстве Літоўскім. Значных прац, непасрэдна прысвечаных полацкаму рэгіёну, няма. Аднак у той жа час канфесійная праблематыка ў Полацкім ваяводстве ў той ці іншай ступені закранаеца ў працах Г. Візнэра, Т. Жыхевіча, М. Космана, Т. Кэмпсы, М. Ледке, А. Мірановіча, Л. Ярміньскага [79 – 91].

У першую чаргу ў гэтай сувязі неабходна адзначыць буйную манаграфію Т. Кэмпсы [84], у якой прааналізаваны ўзаемадносіны паміж пратэстанцкай і праваслаўнай супольнасцю ў Рэчы Паспалітай у канцы XVI – першай палове XVII стст., а таксама шэраг ягоных артыкулаў, прысвечаных канфесійным адносінам на ўсходніх тэрыторыях ВКЛ [79 – 83]. Даследуючы працэс фарміравання палітычнага саюзу праваслаўных і пратэстантаў у Рэчы Паспалітай дзеля абароны рэлігійных свабод, Т. Кэмпа адначасова паказвае тое, якім чынам дадзены працэс ажыццяўляўся ў рэгіёнах. Галоўным матэрыялам для гэтага служылі інструкцыі шляхецкіх соймікаў. У манаграфіі прааналізаваны вядомыя інструкцыі полацкіх соймікаў 1597, 1598, 1606, 1607, 1611, 1632 гг. [84, с. 115, 143 – 144, 223, 239 – 240, 266 – 267, 403 – 404]. У іх змесце заўседы адлюстроўваліся патрабаванні захавання Варшаўскай канфедэрацыі, а таксама непарушысці правоў праваслаўнай царквы. З гэтага можна зрабіць выніову пра цеснае супрацоўніцтва праваслаўнай і пратэстанцкай шляхты ў Полацкім ваяводстве пры пераважна талерантнай пазіцыі каталіцкай шляхты, што мела месца прынамсі да сярэдзіны 1630-х гг. Асабліва Т. Кэмпа адзначае ролю актыўнага палітычнага дзеяча на мяжы XVI – XVII стст., полацкага шляхціца П. Стаброўскага ў фарміраванні праваслаўна-пратэстанцкага палітычнага саюзу не толькі ў рэгіёне, але і на агульнадзяржаўным узроўні [84, с. 150, 155, 205, 287]. Істотнае месца як у сваій манаграфіі, так і ў шэрагу асобных артыкулаў Т. Кэмпа прысвячае аналізу вядомага праваслаўна-уніяцкага канфлікту 1618 – 1623 гг., які даследуеца з аб'ектыўных, пазаканфесійных пазицый. Ен адзначае, што да часоў уладыцтва І. Кунцэвіча ўніяцтва існавала ў Полацкай епархіі фактычна толькі намінальна. Шыроке звязтанне І. Кунцэвіча да адміністрацыйных метадаў, а таксама яго супрацьстаянне з прыхільнікамі альтэрнатыўнай праваслаўнай іерархіі, адноўленай у 1620 г., выклікалі глыбокі міжканфесійны канфлікт, які працягваўся і пасля забойства І. Кунцэвіча ў 1623 г., аднак у больш памяркаванай форме. У сваіх працах Т. Кэмпа адмаўляе традыцыі пастулат польскай гістарыяграфіі пра тое, што гібель І. Кунцэвіча выклікала хуткае развіцце ўніяцтва ва ўсходніх землях ВКЛ. На яго думку, нягледзячы на адміністрацыйныя і прапагандыстычныя мерапрыемствы ўніяцкага духавенства ў 1620 – 1640-я гг., істотных поспехаў яно не дасягнула. Пацвярджаючы гэтому выступае тое, што пасля пашырэння прававых свабод праваслаўнай царквы да яе хутка звязрнулася значная колькасць крыптауніятаў [79, с. 93 – 105]. У працах Т. Кэмпсы таксама змішчаеца інфармацыя пра спаленне пратэстанцкага збору ў Полацку 1638 г., барацьбу за царкоўную маесцість паміж праваслаўнымі і ўніятамі ў Дзісне 1643 г.] [84, с. 464, 493].

Шэраг фактаў, якія ўказываюць на міжканфесійныя адносіны ў Полацкім ваяводстве разглядаемага перыяду, адзначаюцца ў працы А. Мірановіча па гісторыі праваслаўнай царквы ў Рэчы Паспалітай (канфесійная праблематыка ў інструкцыі полацкага сойміка 1611 г., дзеянасць І. Кунцэвіча на чале Полацкай епархіі і крыptyка яго дзеянняў сучаснікамі, канфлікт паміж полацкім уніяцкім архіепіскапам А. Сялявам і магілеўскім праваслаўным епіскапам С. Косавым у другой палове 1630-х гг.) [88, с. 76, 84, 106 – 109]. У той жа час, у адрозненні ад Т. Кэмпсы, А. Мірановіч салідарызуеца з традыцыйным тэзісам польскай гістарыяграфіі пра змены настрой ў грамадскасці (прынамсі шляхты) пасля забойства І. Кунцэвіча на карысць унії [88, с. 85].

У працы М. Космана, прысвечанай развіццю рэфармацыі і контррэфармацыі руху ў ВКЛ, прыводзяцца статыстычныя дадзеныя па функцыянальному на Полаччыне пратэстанцкіх і каталіцкіх канфесійных устаноў у другой палове XVI – першай палове XVII стст. Калі дадзеныя па колькасці пратэстанцкіх збораў у Полацкім ваяводстве другой паловы XVI ст. паўтараюць вынікі ранейшых падлікаў В. Красінскага і Г. Мерчынга, то дадзеныя па колькасці вучняў у Полацкім езуіцкім калегіуме

і ксяндзоў у Полацку ў першай палове XVII ст. маюць значную каштоўнасць для даследавання праблемы міжканфесійных адносін у рэгіёне [85, с. 53, 217 – 218].

У шэрагу прац польскіх даследчыкаў закранаеца пытанне адносін да канфесійных праблем полацкай шляхецкай супольнасці. У гэтай сувязі неабходна ў першую чаргу адзначыць працы Г. Візнэра, у якіх шырока асвятляеца барацьба паводле праблемы рэлігійных свабод у парламенцкіх установах Рэчы Паспалітай у канцы XVI – першай палове XVII стст. [89; 90]. Даследчык дастаткова падрабязна прааналізав змест інструкцый полацкіх соймікаў 1611, 1632, 1640 гг. у канфесійным пытанні, што дазваляе прасачыць эвалюцыю настроіў полацкай шляхты. Калі першыя дзве інструкцыі выступалі ў абарону Варшаўскай канфедэрэцыі, правоў пратэстантаў і праваслаўных, то ў апошнія гучыць заклікі да прыняцця санкцый супраць пратэстантаў у сувязі з «тумултам» у Вільні 1639 г. – гэта сведчыць пра паступовы пераход большай часткі полацкай шляхецкай супольнасці на пазіцыі Контррэфармацыі [89, с. 94, 99, 161]. Змест інструкцый полацкага сойміка 1598 г. разгледжаны ў манаграфіі Л. Ярміньскага ў кантэксле фарміравання пратэстанцка-праваслаўнага палітычнага саюзу ў Рэчы Паспалітай ў другой палове 1590-х гг. [86, с. 213 – 214].

Важнае значэнне для вывучэння міжканфесійных адносін на Полаччыне мае даследаванне М. Ледке, у якім сістэматызаваны дадзеныя пра рэлігійныя канверсіі шляхты ВКЛ у перыяд Рэфармацыі і Контррэфармацыі. У ліку іншага ў гэтай працы прыводзіцца факты пра эвалюцыю ад праваслаўя да каталіцызму праз часовае знаходжанне ў межах кальвінізму шэрагу прадстаўнікоў буйнейшага полацкага шляхецкага роду Корсакаў [87, с. 90, 119 – 120].

Сярод даследчыкаў міжканфесійных адносін у Полацкім ваяводстве варта адзначыць таксама сучаснага швейцарскага гісторыка Ш. Родэвальда, які вывучае механізмы міжканфесійных адносін у Полацку XVI – XVII стст. з выкарыстаннем тэорый сацыяльной камунікацыі. У сваім артыкуле ен даследуе кантэксты дзеянняў як межы складвання сацыяльных груп датычна дзеяніасці праваслаўных Полацка ва ўмовах Контррэфармацыі; пры гэтым межы і формы супольных дзеянняў у пэўных кантэкстах разглядаюцца як фактары ўзнікнення і дэфініцыі сацыяльных адносін і сацыяльных груп [92]. Для даследавання дадзеных працэсаў Ш. Родэвальд выкарыстоўвае таксама папулярную ў сучаснай заходненеўрапейскай гісторычнай наўуцы тэорыю канфесіяналізацыі. Разглядаючы фарміраванне канфесійных інстытутаў у праваслаўных Полацка (брацтваў), ен бачыць у іх перайманне прынцыпаў сацыяльнай арганізацыі католікаў, якія замацаваліся спачатку ў Заходній Еўропе, а потым былі перанесены на землі Цэнтральна-Ўсходнія Еўропы. Ш. Родэвальдробіць выснову, што праваслаўныя Полацка ў XVII ст. складалі группу, якая экспліціцна выступала як супольнасць праваслаўных і непасрэдна барапаняла іхня інтарэсы, толькі ў рэлігійным кантэксле, будучы ў той жа час прадстаўнікамі надканфесійных гарадскіх аб'яднанняў ў найбольш важных пытаннях муниципальнай палітыкі, што сведчыць пра неразвітасць працэсаў канфесіяналізацыі.

Заключэнне. Праблема міжканфесійных адносін у Полацкім ваяводстве ў другой палове XVI – першай палове XVII стст. разглядалася прадстаўнікамі розных нацыянальных школ гісторычнай наўуки. Гісторычны аналіз пазначанай праблемы паступова эвалюцыянуваў ад канфесійнай заангажаванасці, харэктэрнай для прац расійскіх і польскіх наўкоўцаў XIX – пачатку XX стст., да аб'ектыўнага аналізу праблем у сучаснай гісторыографіі, прадстаўленай рознымі метадалагічнымі накірункамі. У той жа час адсутнічае прысвечаны ей комплексны аналіз, некаторыя аспекты праблемы закраналіся фрагментарна ў сувязі з разглядам іншых пытанняў, або даследаваліся асобныя лакальныя пытанні. Таму ў цэлым праблема патрабуе далейшага вывучэння на ўзору комплекснага даследавання.

ЛІТАРАТУРА

- 1 Smotrycki, M. Obrona Verificaciey od obrazy Maiestatu króla Jego Miłości (...) od zgromadzenia Cerkwie S. Troycy wydany (...) / M. Smotrycki – Wilno: b. m. dr., 1621. – 127 s.
- 2 Smotrycki, M. Verificatia niewinności (...) / M. Smotrycki // Архив Юго-Западной Россіі, издаваемый Временною комиссіею для разбора древних актов: в 8 ч. – Киев: Унів. тип., 1859 – 1914. – Ч. 1, т. 7: Памятники литературной полемики православных южно-русцев с латино-униатами. – 1883. – С. 279 – 344.
- 3 Synopsis, albo krótkie spisanie praw, przywileiów, swiębod y wolności od naiaśniejszych św. Pamięci Krolów Ich Miłości Polskich y Wielkich Xiażat Wielkiego Xięstwa Litewskiego y Ruskiego (...) Przezaczemu starowiecznemu narodowi Ruskiemu, pod posłuszeństwem św. Ojca Patriarchy Konstantynopolskiego stale y nieodmienne od okrzczenia się swoiego trwaiącemu nadanych y poprzysiężonych // Архив Юго-Западной Россіі, издаваемый Временною комиссіею для разбора древних актов: в 8 ч. – Киев: Унів. тип., 1859 – 1914. – Ч. 1, т. 7: Памятники литературной полемики православных южно-русцев с латино-униатами. – 1887 – С. 532 – 576.
- 4 Birkowski, F. Głos kowie b. Iozofata Kuncewicza, archibiskupa połockiego (...) / F. Birkowski. – Kraków: Dr. A. Piotrkowczyka, 1629. – [2], 4, [2], 79 s.
- 5 Kreuza, L. Kazanie o świątobliwym żywocie y chwalebney śmierci oyca Iosophata Kunewicza / L. Kreuza. – B. m. dr., 1625. – [10] k.

Гісторыя

- 6 Morochowski, J. Relacia o zamordowaniu okrutnym y osobliwej świątobliwości w Bodze (...) Iozofata Kuncewicza archiepiszka połockiego, krotko a prawdziwie opisana / J. Morochowski. – Zamość: [b. dr.], 1624. – [20] k.
- 7 Susza, J. Cursus vitae et certamen martyrii b. Josaphat Kuncevicii archiep. Polocensis, ep. Vitebscensis et Mstislaviensis ordinis d. Basilii magni / J. Susza. – Parisiis: Victor Palme, 1865. – XVI, 229 p.
- 8 Rostowski, S. Lithuanicarum Societatis Jesu historiarum. Libri Decem / S. Rostowski. – Parisiis – Bruxeliis, 1877.
- 9 Беднов, В.А. Православная церковь в Польше (по Volumina legum) / В.А. Беднов. – Минск: Лучи Софии, 2002. – 432 с.
- 10 Голубев, С. Киевский митрополит Петр Mogila и его сподвижники (Опыт исторического исследования): в 2 т. / С. Голубев. – Киев: Типогр. Г. Т. Корчак-Новицкаго, 1883-1898. – Т. 1. – 1883. – 559, 576 с.
- 11 Голубев, С. Киевский митрополит Петр Mogila и его сподвижники (Опыт исторического исследования): в 2 т. / С. Голубев. – Киев: Типогр. Г. Т. Корчак-Новицкаго, 1883 – 1898. – Т. 2. – 1898. – 524, 489 с.
- 12 Жукович, П. Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией (до 1609 года) / П. Жукович. – СПб.: Типогр. Главного Управления Уделов, 1901. – XXI, 594 с.
- 13 Киприанович, Г.Я. Исторический очерк православия, католичества и уни в Белоруссии и Литве с древнейшаго до настоящаго времени / Г.Я. Киприанович. – Вильна, 1895. – [16], 235 с.
- 14 Коялович, М.О. Литовская церковная унија: в 2 т. / М.О. Коялович. – СПб.: Типография Н. Тихменева, 1859 – 1861. – Т. 1. – 1859. – 316 с.
- 15 Коялович, М.О. Литовская церковная унија: в 2 т. / М.О. Коялович. – СПб.: Типография Н. Тихменева, 1861-1861. – Т. 2. – 1861. – 442 с.
- 16 Крачковский, Ю.Ф. Очерки униатской церкви / Ю.Ф. Крачковский // Отиск из «Чтения в императорском обществе истории и древностей россиских при Московском университете». – М., 1871. – 404 с.
- 17 Макарий (Булгаков, М.П.). История русской церкви: в 9 т. / Макарий (М.П. Булгаков). – Москва: Издательство Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1994 – 1997. – Т. 5: Период разделения русской церкви на две митрополии. – 1996. – 559 с.
- 18 Макарий (Булгаков, М.П.). История русской церкви: в 9 т. / Макарий (М.П. Булгаков). – Москва: Издательство Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1994 – 1997. – Т. 6: История русской церкви в период ее самостоятельности (1589 – 1881). Патриаршество в России (1589 – 1720). – 1996. – 798 с.
- 19 Харлампович, К.В. Западнорусские православные школы XVI и начала XVII века / К.В. Харлампович. – Казань: Типо-лит. Имп. ун-та, 1898. – 525, 54 с.
- 20 Чистович, И.А. Очерк истории западнорусской церкви: в 2 ч. / И.А. Чистович. – СПб.: Типография Департамента Уделов, 1882 – 1884. – Ч. 1. – 1882. – 220 с.
- 21 Чистович, И.А. Очерк истории западнорусской церкви: в 2 ч. / И.А. Чистович. – СПб.: Типография Департамента Уделов, 1882 – 1884. – Ч. 1. – 1884. – 419 с.
- 22 Говорский, К. Иосафат Кунцевич, полоцкий униатский архиепископ / К. Говорский // Вестник Западной России. – Год 1. – 1862. – Т. 1. – Отд. 2. – С. 50 – 58; Год 1. – 1862. – Т. 2. – Отд. 2. – С. 75 – 92.
- 23 Жукович, П. О неизданных сочинениях Иосафата Кунцевича / П. Жукович // Известия отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук. 1909. – Т. XIV. – 1910. – С. 199 – 231.
- 24 Киприанович, Г.Я. Архиепископ Полоцкий и Витебский Иосафат Кунцевич, западнорусский мученик за унию с Римом / Г.Я. Киприанович. – Вильна: Русский почин, 1912.
- 25 Коялович, М.О. Иосафат Кунцевич (Из истории литовской церковной унији) / М.О. Коялович // Православное обозрение. – 861. – Т. 5. – Отд. 2. – С. 50 – 66.
- 26 Хойнацкий, А.Ф. Православие и унија в лице двух своих защитников преподобного Иова Почаевского и Иосафата Кунцевича / А.Ф. Хойнацкий // Труды Киевской Духовной Академии. – Киев, 1882. – № 8 (август).
- 27 Любович, Н.Н. К истории иезуитов в Литовско-Русских землях / Н.Н. Любович. – Варшава: К. Ковалевский, 1888. – [2], 288 с.
- 28 Любович, Н.Н. Начало католической реакции и упадок реформации в Польше (по неизданным источникам) / Н.Н. Любович. – Варшава: К. Ковалевский, 1890. – 400, VIII с.
- 29 Толстой, Д.А. Римский католицизм в России: в 2 т. – СПб.: В.Ф. Демаков, 1876 – 1877. – Т. 1. – 1876. – 537 с.
- 30 Говорский, К. О введении, распространении и судьбе кальвинизма в Белоруссии / К. Говорский // Вестник Западной России. Год 2. – т. 4. – 1864. – Отд.2. – С. 19 – 28.
- 31 Бершадский, С.А. Литовские евреи. История их юридического и общественного положения в Литве от Витовта до Люблинской унии. 1388 – 1569 / С.А. Бершадский. – СПб.: М.М. Стасюлевич. – 431 с.
- 32 Беляев, И. Полоцкая православная церковь до Брестской унии / И. Беляев // Православное обозрение. – 1870. – № 1. – С. 103 – 128; 1870. – № 2. – 290 – 306.
- 33 Сапунов, А.П. Заметка о коллегии и академии иезуитов в Полоцке / А.П. Сапунов. – Витебск: Тип. губ. правл., 1890. – 34 с.
- 34 Сапунов, А.П. Исторические судьбы Полоцкой епархии с древнейших времен до половины XIX века: (Извлеч. из 5 т. Витебской старины) / А.П. Сапунов. – Витебск, 1889. – [2], 170, [4] с., [40] л.

- 35 Сапунов, А.П. Материалы по истории и географии Дисненского и Вилейского уездов Виленской губернии / А.П. Сапунов. – Витебск: Губ. типолитогр., 1896. – [2], 264, 144 с.
- 36 Митрошенко, И. Иезуиты в восточной части Белоруссии с 1579-го по 1772-й год / И. Митрошенко // Полоцко-Витебская старина. – Витебск, 1912. – Вып. II. – С. 1 – 120.
- 37 Baliński, M., Lipiński, T. Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym opisana / M. Baliński, T. Lipiński; w 4 t. – Warszawa: Druk. S. Olgerbranda synów, 1843-1846. – T. 4: Wielkie Księstwo Litewskie. – 1846. – 876, XIII s.
- 38 Kurczewski, J. Biskupstwo Wileńskie / J. Kurczewski. – Wilno: J. Zawadzki, 1912. – 614 s.
- 39 Likowski, E. Unia brzeska (r. 1596) / E. Likowski. – Poznań: Dr. Kuryera Poznańskiego, 1896. – [20], 424 s.
- 40 Pełesz, J. Geschichte der Union der ruthenischen Kirche mit Rom von den ältesten Zeiten bis die Gegenwart / J. Pełesz; 2 bd. – Wien: W. Heintich, 1878 – 1880. – Bd. 1. – 1878.
- 41 Prochaska, A. Z dziejów unii brzeskiej / A. Prochaska // Kwartalnik Historyczny. – 1896. – R. 10. – S. 522 – 577.
- 42 Załęski, S. Jezuici w Polsce/ S. Załęski; w 2 t.: – Lwów: Drukarnia Ludowa, 1900 – 1901. – T. 1. – 1900. – 762 s.
- 43 Czerniewski, L. Św. Jozafat Kuncewicz 1580 – 1623 / L. Czerniewski. – Poznań etc.: Księg. Św. Wojciecha, [1935]. – 32 s.
- 44 Urban, J. Święty Jozafat Kuncewicz biskup i męczennik / J. Urban. – Kraków: Apostolstwo modlitwy, 1906. – VIII, 277 s.
- 45 Giżycki, J.M. Notatka o Akademii i szkołach jezuitów w Połocku / J.M. Giżycki. – Poznań: J. Leitgeber, 1884. – VIII, 28 s.
- 46 Krasiński, W. Zarys dziejów powstania i upadku reformacji w Polsce / W. Krasiński; wyd. J. Bursche; w 3 t. – Warszawa: Zwiastun Ewangelicki, 1903 – 1905. – T. 3. – 1905. – 263 s.
- 47 Łukaszewicz, J. Dzieje kościołów wyznania helweckiego na Litwie / J. Łukaszewicz; w 2 t. – Poznań: Nowa Księgarnia, 1842 – 1843. – T. 1. – 1842. – VIII, 414 s.
- 48 Łukaszewicz, J. Dzieje kościołów wyznania helweckiego na Litwie / J. Łukaszewicz; w 2 t. – Poznań: Nowa Księgarnia, 1842 – 1843. – T. 2. – 1843. – [4], 290 s.
- 49 Merczyng, H. Zbory i senatorowie protestanci w dawnej Rzeczypospolitej / H. Merczyng. – Warszawa: [s. n.], 1904. – 139 s.
- 50 Chodnicki, K. Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny 1370 – 1632 / K. Chodnicki. – Warszawa: Kasa im. Mianowskiego – Instytut popierania nauki, 1934. – 632 s.
- 51 Halecki, O. Od unii florenckiej do unii brzeskiej / O. Halecki; przel. [z ang.] A. Niklewicz; [wprowadzenie J. Kłoczowski]; w 2 t. – Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej; Rzym: Fundacja Jana Pawła II, 1997. – T. 2. – 1997. – 344 s.
- 52 Lewicki, K. Książę Konstanty Ostrogski a unia brzeska 1596 r. / K. Lewicki – Lwów: Archiwum Towarzystwa Naukowego we Lwowie, 1933. – 224 s.
- 53 Пічэта, В.І. Полацкая зямля ў пачатку XVI сталецыя / В.І. Пічэта // Чатырохсотлецьце беларускага друку: 1525 – 1925. – Мінск: Інстытут беларускай культуры, 1926. – С. 76 – 113.
- 54 Пічэта, В.І. Полоцкая земля в начале XVI в. / В.І. Пічэта // Пічэта, В.І. Белоруссия и Литва. XV – XVI вв. – Москва: Изд. АН СССР, 1961. – С. 213 – 262.
- 55 Мараш, Я.Н. Очерки истории экспансии католической церкви в Белоруссии XVIII века / Я.Н. Мараш. – Минск: Вышэйшая школа, 1974. – 288 с.
- 56 Мараш, Я.Н. Ватикан и католическая церковь в Белоруссии (1569 – 1795) / Я.Н. Мараш. – Минск: Вышэйшая школа, 1971. – 272 с.
- 57 Мараш, Я.Н. Из истории борьбы народных масс Белоруссии против экспансии католической церкви / Я.Н. Мараш. – Минск: Вышэйшая школа, 1969. – 220 с.
- 58 Корзун, М.С. Русская православная церковь на службе эксплуататорских классов. X век – 1917 год / М.С. Корзун. – Минск: Беларусь, 1984. – 255 с.
- 59 Грицкевич, А.П. Социальная борьба горожан Белоруссии (XVI-XVIII вв.) / А.П. Грицкевич. – Минск: Наука и техника, 1979. – 152 с.
- 60 Копысский, З.Ю. Социально-политическое развитие городов Белоруссии в XVI – первой половине XVII вв. / З.Ю. Копысский. – Минск: Наука и техника, 1975. – 186 с.
- 61 Полоцк. Исторический очерк / редколл.: П.Т. Петриков [и др.]. – Минск: Наука и техника, 1987. – 320 с.
- 62 Пануцэвіч, В. Святы Язафат, архіяпіскап полацкі / В. Пануцэвіч. – Полацак: Сафія, 2000. – 268 с.
- 63 Тарасаў, С.В. Полацк, IX – XVII стст.: гісторыя і тапаграфія / С.В. Тарасаў. –Мінск: Бел. навука, 1998. – 182 с.
- 64 Варонін, В. Палітычны лад Полацкага ваяводства ў першай палове XVI ст. / В. Варонін // Беларускі гістарычны агляд. – Т. 5. – Сш. 1 (8). – Чэрвень 1998. – С. 27 – 66.
- 65 Варонін, В. Полаччына і палачане ў нацыянальна-культурным і рэлігійным жыцці Вялікага княства Літоўскага першай паловы XVI ст. / В. Варонін // Białoruskie Zeszyty Historyczne. – Т. 17. – 2002. – С. 211 – 219.
- 66 Варонін, В. Праваслаўныя цэрквы і манастыры горада Полацка (да 1582 года) / В. Варонін // Studia Historica Europae Orientalis = Исследования по истории Восточной Европы: науч. сб. Вып. 2. – Минск: РИВШ, 2009. – С. 152 – 174.
- 67 Галубовіч, В., Радаман, А. Інструкцыя полацкай шляхты на сойм 1609 г. / В.Галубовіч, А. Радаман // Commentarii polocenses historici. – 2006. – Т. III. – С.70 – 72.

Гісторыя

- 68 Галубовіч, В.У. Пасольская інструкцыя ад шляхты Полацкага ваяводства на сойм 1640 г. / В.У. Галубовіч // Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі: матэрыялы IV Міжнароднай на-вуковай канферэнцыі. – Полацк, 2003. – С. 41 – 49.
- 69 Галубовіч, В. Шляхта польскага паходжання ў Полацкім ваяводстве ў канцы XVI – XVII стст. / В. Галубовіч // Матэрыялы гісторыка-краязнаўчай канферэнцыі: да 80-годдзя Полацкага краязнаўчага музея. – Полацк: НПГКМЗ, 2008. – С. 47 – 55.
- 70 Іванова, Л.С. Рэфармацыйны рух на Беларусі (другая палова XVI – першая палова XVII ст.) / Л. Іванова // Беларускі гістарычны часопіс. – 1997. – № 2. – С. 54 – 73.
- 71 Іванова, Л.С. Из истории реформационной церкви в Полоцке (вторая половина XVI – первая половина XVII вв.) / Л.С. Іванова // Матэрыялы Навук. канф. «Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі» / склад. Т.А. Джумантаева. – Полацк, 1992. – С. 25 – 27.
- 72 Блінова, Т.В. Іезуіты в Беларусі (Іх роль в в организации образования и просвещения) / Т.В. Блінова, – Гродно: ГрГУ, 2002. – 425 с.
- 73 Голенченко, Г.Я. Идейные и культурные связи восточнославянских народов в XVI и первой половине XVII вв. / Г.Я. Голенченко. – Минск: Наука и техника, 1989. – 285 с.
- 74 Марзалюк, І.А. Людзі даўняй Беларусі: Этнакансфесійны і сацыякультурныя стэрэатыпы (X – XVIII стст.) / І.А. Марзалюк. – Магілёў: МДУ імя А.А. Куляшова, 2003. – 324 с.
- 75 Марозава, С.В. Уніяцкая царква ў этнакультурным развіцці Беларусі (1596 – 1839 гады) / С.В. Марозава. – Гродна: ГрДУ, 2001. – 352 с.
- 76 Верниковская, Е.А. Іосафат Кунцэвіч (1580 – 1623), Полоцкій архиепископ Греко-католической церкви // Славянский альманах. – 2000. – С. 20 – 41.
- 77 Вернікоўская, А. Супраціўленне праваслаўных Полацкай епархіі ўядзенню уніі і забойства Язафата Кунцэвіча / А. Вернікоўская // Беларускі гістарычны агляд. – Т. 8. – Сшытак 1 – 2 (14 – 15) – 2001 // <http://www.lingvo.minsk.by/~bha/08/bha08idx.htm/> date 4.10.2009.
- 78 Александров, Д.Н., Володихин, Д.М. Борьба за Полоцк между Литвой и Русью в XII-XVI веках / Д.Н. Александров, Д.М. Володихин. – Москва: Изд. предпрятие «Аванта+», 1994. – 134 с.
- 79 Kempa, T. Czy męczeńska śmierć arcybiskupa Jozafata Kuncewicza przyczyniła się do rozwoju unii brzeskiej na obszarze archidiecezji połockiej? / T. Kempa // Kościoły wschodnie w Rzeczypospolitej XVI – XVIII wieku: zbiór studiów; red. A. Gil. – Lublin: Towarzystwo Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej; UNESCO, 2005. – S. 93 – 105.
- 80 Kempa, T. Kościół unicki w Rzeczypospolitej do połowy XVII wieku. Czynniki sprzyjające rozwojowi unii brzeskiej i hamujące jej wzrost / T. Kempa // Między Zachodem a Wschodem. Studia z dziejów Rzeczypospolitej w epoce nowożytnej; pod red. J. Staszewskiego, K. Mikulskiego i J. Dumanowskiego, Toruń: Adam Marszałek, 2002. – S. 365 – 385.
- 81 Kempa, T. Nieznane listy biskupów unickich do kanclerza Lwa Sapiehy – źródła ukazujące sytuację wyznaniową w Wielkim Księstwie Litewskim w pierwszej połowie XVII wieku / T. Kempa // Białoruskie Zeszyty Historyczne. – T. 22. – 2004. – S. 183 – 223.
- 82 Kempa, T. Prawosławie i unia we wschodnich województwach Wielkiego Księstwa Litewskiego w końcu [XVI i w pierwszej połowie] XVII wieku / T. Kempa // Białoruskie Zeszyty Historyczne. – T. 22. – 2004. – S. 5 – 41.
- 83 Kempa, T. Recepja unii brzeskiej na obszarze Wielkiego Księstwa Litewskiego i ziem russkich Korony do połowy XVII wieku / T. Kempa // Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej. – 2005. – R. 3. – S. 141 – 170.
- 84 Kempa, T. Wobec kontreformacji. Protestanci i prawosławni w obronie swobód wyznaniowych w Rzeczypospolitej w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku / T. Kempa. – Toruń: Adam Marszałek, 2007. – 624 s.
- 85 Kosman, M. Reformacja i kontrreformacja w Wielkim księstwie Litewskim w świetle propagandy wyznaniowej / M. Kosman. – Wrocław etc.: PAN, 1973. – 273 s.
- 86 Jarmiński, L. Bez użycia siły: działalność polityczna protestantów w Rzeczypospolitej u schyłku XVI wieku / L. Jarmiński. – Warszawa: Semper, 1992. – 269 s.
- 87 Liedke, M. Od prawosławia do katolicyzmu. Ruscy możni i szlachta Wielkiego Księstwa Litewskiego wobec wzynań reformacyjnych / M. Liedke. – Białystok: Wydawnictwo uniwersytetu Białostockiego, 2004. – 313 s.
- 88 Mironowicz, A. Kościół prawosławny w dziejach dawnej Rzeczypospolitej / A. Mironowicz. – Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymostku, 2001. – 352 s.
- 89 Wiśner, H. Rozróżnieni w wierze. Szkice z dziejów Rzeczypospolitej schyłku XVI i połowy XVII wieku / H. Wiśner. – Warszawa: Książka i wiedza, 1982. – 216 s.
- 90 Wiśner, H. Sejmiki litewskie i kwestia wyznaniowa 1611 – 1648 / H. Wiśner // Odrodzenie i Reformacja w Polsce. – 1978. – T. 23. – S. 123 – 150.
- 91 Żychiewicz, T. Jozafat Kuncewicz / T. Żychiewicz. – Cieszyn: Kalwaria Zebrzydowska; Wydaw. Bernardynów «Calvarianum», 1986. – 192 s.
- 92 Родэвальд, ІІ. Кантэксты дзеянняў як межы сацыяльных групаў: праваслаўныя і контэрфармацыя ў Полацку / ІІ. Родэвальд // Беларускі гістарычны агляд. – Т. 8. – Сшытак 1 – 2 (14 – 15) – 2001 // <http://www.lingvo.minsk.by/~bha/08/bha08idx.htm/> date 4.10.2009.